

Kalkaşendî'ye Göre Memlûkler Dönemi (1250-1517) Hâriciler ve Mezhep Siyaseti

Mehmet SEVER*

Özet: Hâriciler İslam düşünce tarihinde derin izler bırakmış bir mezheptir. Müslüman toplumlarının ve siyasetin gündemini meşgul eden Hâriciler, diğer mezheplerin itikadi ve siyasi tasavvurlarının şekillenmesinde tesirleri olmuştur. Mezhepler tarihi kaynaklarından görüşleri ortaya konan Hâriciler'in, İslam devletlerinin diplomatik ve bürokratik yazışma kurallarının yazıldığı eserlerde nasıl ele alındığı üzerinde çalışılmamış konulardan biri olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Divânü'l-İnşâ'da çalışan kâtiplerin yazacakları ferman, emirname ve vesikalara dair bilgi veren eserlerin en önemlilerinden kabul edilen Kalkaşendî'ye ait Şubhu'l-a'sâ' adlı eserde, Hâriciler'e dair verilen bilgilerin hangi kaynaklardan elde edildiğini ortaya koymak suretiyle Hâriciler'in nasıl değerlendirildiğini tespit etmeyi ve böylece Memlûk devletinin resmî din siyasetinin kodlarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ', Hâriciler, Din siyaseti, Yemin

According to al-Kalkaşendî Mamluk Period (1250-1517)
Kharidütes and Sect Politics

Abstract: K̄h̄aridjites is a sect which has left deep traces in the history of Islamic thought. The K̄h̄aridjites, who had occupied the agenda of Muslim societies and politics, had an impact on the formation of the Islamic and political imaginations of other sects. It is noteworthy that the K̄h̄aridjites, whose opinions are presented from the historical sources of the sects, have not been studied on the topics of the diplomatic and bureaucratic correspondence rules of the Islamic states. In this study, the Şubhu'l-a'sâ' belonged to the most important works of the works, which provide information about the edicts, decrees and saints that will be written by the clerks working in the Divanü'l-İnşâ, which reveal the sources from which the information given to the Kharians are obtained. The aim of the course is to determine how the K̄h̄aridjites are evaluated and thus to reveal the codes of official religion politics of the Mamluk state.

Key Words: al-Kalkaşandî, Şubhu'l-a'sâ' fî şinâ'ati'l-inşâ, religion politics, oath,

Makale Türü: Araştırma Makalesi

■ *Gönderilme Tarihi: 8 Kasım 2018, Kabul Tarihi: 18 Aralık 2018*

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, orcid.org/0000-0001-6385-6576
msever@bayburt.edu.tr

Giriş

İtikadî ve siyasî İslam mezhepleri Müslüman toplumunun renklerini oluşturan yapılar olması yönüyle İslam düşünce tarihinde önemli kurumlar olarak dikkat çekmektedirler. Toplumların din tasavvurlarının ve din anlayışlarının yansımaları olan mezhepler, inanç etrafında insanların bir yere ait olma ihtiyacının sonuçları itibarıyla oluşan¹ birlikliliklerin ortaya çıkardığı; toplumun çoğunluğunu kuşatan dini yapılar olduğu kadar, taraftarları üzerindeki etkinlik, birlikte hareket etme ve ortak bilinç oluşturma kabiliyetinden hareketle güç merkezleri özelliğini de taşımaktadırlar. Bu yönüyle siyasi iktidarlarında dikkatini çeken mezhepler, toplumun yapısının bütünlüğünü korumak için olduğu gibi, kimi zaman toplumsal farklılaşmasının ötesinde, ayrışmanın sebebi olabilen özellikleri olması yönüyle, iktidarların dini ve siyasi politikalarının şekillenmesinde de göz ardı edilemeyen dini kurumlar olmuşlardır. Bu bağlamda iktidarların toplumu yönetme ve düzeni sağlama amaçlarında yardımcı bir etken olarak kabul edilmişlerdir. İktidar/devlet tarafından sergilen bu yaklaşım, zamanla asıl yapıları itibarıyla anti-politik veya apolitik yapılar olan itikadî mezheplerin de siyasi İslam mezhepleri gibi, iktidar ve aygıtları karşısındaki tutumlarının değişmesine ve politik bir yapıda görülebilecek tepkilerin görülebileceği yapılar olmasına sebebiyet vermiştir.

İktidarların mezhepleri, kendi politik ve dini siyasetlerinin destekleyicisi veya toplumsal zeminde meşrulaştırma aracı olarak görmesi; ayrıca bazı mezheplerin iktidarın desteğini alarak muhalif düşünce ve temsilcilerini iktidar vasıtasıyla denetleme istemine başvurması, iktidar ve mezhepler arasında ortak hareket ve tutumların görülebileceği, karşılıklı dayanışma üzerinden oluşturulan söylemlerin belirginleştiği tarihsel dönemleri ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda itikadî ve siyasî İslam mezheplerinin temsilcilerini, görüşlerini ve edebiyatlarını bilmek, gerek kendi taraftarları gerekse muhalifleri tarafından öğrenilmek istenmiştir. Mezhepler tarihi yazıcılığı bu bağlamda önemli bir konuma sahiptir. Ancak ilk yazılan eserler genelde müellifin aidiyetine bağlı olarak (Hâricî, Şiî, Mürcîî, Mutezilî-Zeydî) bir uslup² içinde daha çok red ve tendit tarzında gelişmiş; daha sonraki eserlerde ise daha genel bir yaklaşımın tezahürü olarak Milet-Nihal tarzında eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda İslam mezhepler tarihi yazarları, yazmış oldukları eserleri daha çok öğrencilerinin sormuş oldukları sorulardan veya kendi gözlemlerinden hareketle ortaya çıkmış olduğuna inandıkları ihtiyaçları ve sorunları gidermek amacıyla yazmışlardır.³ Uzun bir

¹ Nathalie Luka, *Mezhepler*, çev. M.Nedim Demirtaş, 1.Baskı, Ankara: Dost Yay., 2005, s. 25.

² Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: Otto Yay., 2016, s. 378.

³ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, Thk.Hellmut Ritter, 1980, s.1; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Thk: M.Osman el-Hişt, Kahire: Mektebetü İbn Sina, 1988, s.21; İbn Hazm el-Endelûsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-Ehvâ ve'n-nihal*, Thk: Ahmed Seyyid Seyyid Ali, Kahire: Mektebetü't-Tevfikyye, 2003, c.1, s. 13.

süre bu şekilde devam eden makâlât geleneği, Memlûkler dönemi gibi sonraki yüzyıllarda müstakil bir yazım türü olmaktan çok ansiklopedik eserler içerisinde incelenmiştir. Bununla birlikte iktidarların, entelektüel bilgiyi kendi siyasi düşünce ve politikalarını şekillendirmede kullanırken, bu klasik eserlerin dışında daha pratik bilgi ve fayda sağlayan eserleri de kullanmış oldukları görülmektedir. Örneğin Ahlak düşüncesine dair kadim geleneğin ürettiği eserlerin yanı sıra, siyasetnâme geleneği üzerinden şekillenen din, mezhep ve ahlak algılarının varlığı bilinmektedir. Türk-İslam devletlerinde özellikle din siyasetinin merkezinde, yazıldığı günden itibaren var olan Siyâsetnâme yazım geleneği bunun en güzel örneklerindedir. Bu noktada devletin memurlarının bağlı kalacakları yazım usûlünde (Kitâbetü'l-İnşâ) mezheplere dair ortaya konan bilgilerin kaynakları ve değerlendirmeler önem taşımaktadır.

Bu bağlamda Kalkaşendî'nin Subhu'l-Aşa isimli eseri, mezheplerin tasnifinin görülebileceği, ret ve tenkit amacından uzak daha çok sosyal hayatta ve mahkemelerdeki uygulama noktasından hareketle mezhepleri değerlendirmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca eserde fizikî ve beşeri coğrafyanın dönemin imkânları içinde temas edilmiş olması ile dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Kalkaşendî'nin değerlendirmeleri önem taşımaktadır.

Kalkaşendî'nin Hayatı:

Memlûkler dönemi âlim ve tarihçilerinden olan Kalkaşendî Kâhire yakınlarında bulunan Kalkaşend köyünde 756/1355 yılında doğmuştur. Küçük yaşta İskenderiyye'ye giderek başta Şafîî fıkhı, hadis ve edebiyat olmak üzere dönemin akli ve nakli ilimlerini tahsil etmiştir.⁴ Kalkaşendî bu tahsilin sonunda hocası İbnü'l-Mülakkın (ö.804/1401) tarafından kendisine verilen icazetnâme⁵ ile bazı fıkıh ve hadis eserlerini okutmaya başlamıştır. Bu bölgede kadı olarak göreve başlayan Kalkaşendî, aynı zamanda tedris faaliyetlerini de yürütmüştür. Bu faaliyetlerin yanı sıra tarih, coğrafya, tabii ilimler ve özellikle ensâb ilmi alanında çalışmalar yapan Kalkaşendî, geniş bilgisi ve kitabetteki kabiliyeti ile dikkat çekmiştir.⁶ Kahire'ye döndükten sonra başında Kadı Bedreddin el-Ömerî'nin bulunduğu Divânü'l-İnşâ'ya alınmış (791/1389) ve Kâtibü'd-dest olarak ölümüne (821/1418) kadar bu göreve devam etmiştir. Kalkaşendî Şafîî mezhebinden⁷ olmakla birlikte

⁴ Muhammed b. Şemsüddin es-Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi' 1. Baskı* (Beyrut: Dârü'l-cil, 1992), c.I, s. 243; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Abdüladir Atâ,1. Baskı Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1418/1998, c.VI, s.485; C.E. Bosworth, "al-Ğalkaşhandî," *The Encyclopadia of Islam, New Edition*, Leiden; Brill, 1997, IV, ss. 209-511; İbrahim Kafesoğlu, "Kalkaşandî", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1977, c.VI, s. 134; Mehmet İpşirli, "Kalkaşandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2001, c. XXIV, s. 263.

⁵ Kalkaşendî bu icazetnâmeyi Subhu'l-aşa' da kaydetmiştir. Bkz. Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ*, Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1922, c. XIV, s. 322 vd.

⁶ Sehâvî, *ed-Đav'ü'l-lâmi'*, c. I, s. 243.

⁷ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. I, s. 64.

Ehl-i Hadis'e yakın bir çizgide olduğu görülmektedir. Zira dönemin âlimleri arasında dikkat çeken İbn Hazm etkisinin ortaya çıkardığı Zâhirî yaklaşımın yanı sıra bu düşüncenin Memlûkler döneminde en önde gelen temsilcilerinden sayılabilecek İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'nin de etkisi olduğu düşünülebilir. Kalkaşendî birçok alimi örneğin İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'yi herhangi bir unvan ile tesmiye etmeksizin sadece ismi ile zikretmesine⁸ rağmen, İbn Teymiyye'den "Şeyhünâ"⁹ diye bahsetmesi, onun en azından İbn Teymiyye'nin itikadî görüşlerini tasvip etmiş olduğunu gösteren bir delil olarak kabul edilebilir. Yine o, Nusayrî isyanlarını değerlendiren İbn Teymiyye'nin fetvasından yararlanmış, bu çerçevede konuyu değerlendirmiştir.¹⁰

Bir Yazım Türü Olarak Kitabetü'l-İnşâ ve Önemi:

Kalkaşendî'nin Subhu'l-ʿAşa adlı eseri Arap edebiyatında inşa sanatının en güzel örneklerinden kabul edilmektedir. İnşâ kavramı ilk olarak Kudâme b. Cafer'in(288/901) yılında kalem aldığı Kitâbü'l-Harac ve Sınâʿatil-Kitabe adlı eserde belli bölümlerde "inşâü'l-kitab", "kitabü'l-münşâ" ve "meclisü'l-İnşâ" şeklinde zikredilen bir kavram olarak kullanılmıştır.¹¹ Emeviler döneminde ilk olarak Divânü'r-Resâil olarak ortaya çıkan resmi yazışmaların nasıl yapılacağını gösteren, daha sonra Abbasiler döneminde "edebü'l-Kâtib" tarzında gelişen inşâ sanatı, devletin resmi yazışmalarında kâtiplerin bilmeleri gerek naklî ve akli ilimlerin yanı sıra, yazım üslubuna dair uygulanması gereken kuralları da gösteren; bu konuya ait tarihi vesikaların ve örneklerin derlendiği mecmuların oluşmasıyla zengin bir literatür hazinesine kavuşmuştur. Bu sanatın devlet ve sultan için taşıdığı önemi Kalkaşendî birçok delil ile ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, sultanlar devletlerini ve toplumu yönetirken muhtaç olduğu üç temel bürokratik kurumdan biri Divânü'l-İnşâ ve kâtiplerdir.¹² Zira kâtipler, sultan ile re'âyâ arasındaki bağı kuran, emir ve yasakları düzenleyen kanunların yazıldığı; toplumu yönlendiren emirlerin ve fermanların düzenlendiği ayrıca diğer vergi işlemlerinin de tertiplendiği birimlerdir. Bu bağlamda kâtipler, sultanların "gören gözü, işiten kulağı, konuşan dilleridir".¹³ Hatta devlet ve toplum ilişkilerinde ortaçağ olarak kabul edilen dönemin iki temel simgesi kabul edilen "kılıç ve kalem" ilişkisinde daha önemli olan kalemdir.¹⁴ Kalkaşendî, bu ifadelerinde de gözükteği gibi gerçekçi bir yaklaşım sergileyerek, bu kurumun ve sanatın devlet için olan önemini ortaya koymaya

⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. I, s. 454.

⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. XIII, s. 248.

¹⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. XIII, s. 33.

¹¹ İsmail Durmuş, "İnşâ", *DİA*, 2000, c. XXII, s. 22:334.

¹² Diğer iki kurum Kalkaşendî'ye göre vergi toplamakla görevli olan divanlar ve toplanan vergilerin sınırlarda görev yapan ordulara, halka ve özellikle devletini seven sınır boylarındaki halka dağıtımını sağlayan birimlerdir. Bkz. Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. I, s. 39.

¹³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. I, s. 43.

¹⁴ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, c. I, s. 43.

çalışmıştır. Bununla birlikte, kâtiplik sanatının başta Yusuf ve Yuşa peygamberlerin sanatı olduğunu, Hz. Ebubekir ve Muaviye'nin de kâtiplik yaptığını dile getirmektedir.¹⁵ Bu ilim ve sanata dair eserlerden de bahseden Kalkaşendî, kendi eserinin özelliklerini de zikretmiştir. Birçok örneği bulunan bu eserler içerisinde Subhu'l-'Aşâ, Memlûkler döneminde özellikle Mısır arşivindeki daha önceki dönemlere ait nadir ve gizli birçok vesikayı barındırması, kitabet ilmi, kâtiplerin ahlakı, bilmesi gereken naklî ve aklî ilimlerin anlatılması, beşeri bilimlere dair konularda, adetler ve örflerin¹⁶ zikredilmesinin yanı sıra, Mîlel ve Nihal geleneğinin Memlûkler döneminde nasıl anlaşıldığını gösteren dinî ve mezhebi tasniflerin, sosyal hayat ve tarihi bağlamının yanında itikadî mezheplerin coğrafi olarak dağılımı ve tarihi seyrini de anlatan özelliği ile dikkat çekmektedir. Mezhepler tarihi araştırmalarında kullanılan kaynaklardan olan Edebiyat eserleri¹⁷ içinde bulunan Subhu'l-'Aşâ'da mezheplerin incelenmesi, İslam tarihinde itikadî ve siyasi inanç ve tasavvurlarının entelektüel bilgiyi temin eden kaynakların, fırkaların kendi iç tartışmalarının ve muhalif gruplarla olan polemiklerinin ele alındığı fırak, mîlel ve kelim eserlerinin dışında, bürokratik yazışmalarda resmî din söylemlerinin bir yansımasının görülebileceği, siyasi erkin düşüncesine tesir edecek eserlerde nasıl kaleme alındığının görülebileceği bir eserdir.

Şubhu'l-a'sâ' Kitabının Mezhepler Tarihi Açısından Önemi:

Mezhepler tarihi yazıcılığında klasik dönemde karşılaşılan problemlerden¹⁸ biri de eserlerin fırkaların doktrinsel özelliklerini zikrederken, mezheplerin tarihi gelişiminin ve de coğrafi olarak hangi bölgelerde yaşadığına temas etmemeleridir. Bunun yanısıra 73 fırka hadisi merkezli, eserlerde mezhep sayısının yetmiş üç sayısına tamamlama yönündeki çaba, aynı fikrî ve itikadî görüşleri savunan ancak çok küçük ayrıntıları savunan kişilerin ve grupların da bir mezhep olarak değerlendirilmesini ortaya çıkarmıştır.¹⁹ Dolayısıyla yazılan eserlerde hangi asırda ve coğrafyada yazıldığına, tarihi süreçte bu mezheplerin eserin yazılış döneminde hangilerinin yaşayıp yaşamadığına pek bakılmaksızın fırak ve mîlel eserleri yazılmıştır.

Kalkaşendî bir tarihçi olmasının yanı sıra, siyaset ve bürokrasinin güncel ve olay merkezli çözüm arayışı anlayışından²⁰ hareketle, eserinde mezhepleri anlatmış olduğu bölümde, ya da tarihi hususları açıkladığı noktalarda bir mezhebi ve alt kollarını tamamen zikretmediği görülmektedir. Bu noktada o, kendi döneminde Memlûk devletinin sınırları dâhilinde ya da kom-

¹⁵ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ'*, c. I, s. 40.

¹⁶ İpşirli, "Kalkaşendî", c. XXIV, s. 263.

¹⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 387.

¹⁸ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s. 403.

¹⁹ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 446.

²⁰ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, 3.Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2004, c. II, ss. 991-992.

şuluk yapmış olduğu coğrafi alandaki mezhepleri zikretmiştir. Kalkaşendî'nin mezhepleri ele alırken sergilediği bu yaklaşım, yaşadığı dönem sonrası İslam düşünce geleneğinde özellikle Mısırlı tarihçiler üzerinde izleri görülen İbn Haldun'un etkisidir. İbn Haldun, ilmî gayretlerle eser telif eden ulema sınıfının olayları, mezhepleri ve problemleri küllî bir yaklaşımla değerlendirdiklerini ve bundan dolayı her bir olayın kendine has özel şartlarını göz ardı etmeleriyle hatalı bir tutum sergilediklerini; hâlbuki siyasi erkin olayları ve toplumsal olguları tek tek münferid, kendine ait şartları içinde değerlendirdikleri için daha doğru kararlar aldıklarını kabul eder.²¹ Yine İbn Haldun'un "bugün veya günümüzde"²² şeklindeki yaklaşımından hareketle, Kalkaşendî de, bütün İslam mezheplerinden bahsetmeden, o dönemde toplum içinde var olan bazı fırkalardan bahsetmeyi tercih etmiş; tarihte kalmış, takipçisi olmayan itikadî ve siyasi mezheplerden bahsetmemiştir.²³ Kalkaşendî eserinde klasik mezhepler tarihi müelliflerinin birçoğunun benimsemiş olduğu 4x18, 6x12 ya da 3x24 şeklinde²⁴ bir tasnife gitmeksizin kendi memleketinde Müslümanlardan Ehl-i bid'at olarak kabul edilen üç ana grubun olduğunu zikreder.²⁵ Bununla beraber onun bu yaklaşımında güncel hayatın içinde gerçekleşen ve kadıların mahkemelerde şahitlerin lehte veya aleyhte yapacakları yeminleri ele aldığı başlık²⁶ altında ele almasının da etkisi olabilir. Bu durumda da yine onun olay merkezli bir yaklaşım içinde mezheplerin taksimini değerlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kalkaşendî eserinin muhtelif bölümlerinde gerek vesikaların aidiyetini açıklama gerekse devlet tarihlerine temas ettiği noktalarda mezheplerin varlığından bahsetmekte olduğu görülmektedir. Eserin mezhepler tarihi açısından önemli olan yönlerinden biri de devletin resmî din söylemini ortaya koymasıdır. Ancak, yazarın din tasavvuru ile sultanın tasavvuru arasında din siyasetini etkileyecek bir bağın olması zorunlu mudur? sorusu akla gelebilir. Kalkaşendî, kâtiplerin bilmesi gerek ilimler içinde tefsir, hadis, siyer, meğâzi ve milletler tarihi gibi ilimleri²⁷ zikretmekle birlikte, kâtibinin Müslüman olmasını, ayrıca katibin mezhebi ile sultanın mezhebinin aynı olmasının gerekli olduğunu söyler. Hatta bu mezhepler içinden "Şerefü'l-Mezhep" sahibi olması gerekir. Zira eğer kâtip zaruret gereği sultanın mezhebinden farklı bir mezhepten olacaksa en azından savaş halinde olduğu Müslüman devletlerin mezhebinden olmamalıdır. Çünkü sultanın gözü ve eli mesabesinde olan kâtip bu durumda düşman devletin bir silahı ve gücü haline dönüşecektir.²⁸

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. III, s. 164.

²² İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 804,806.

²³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222.

²⁴ Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2005), s. 55.

²⁵ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222.

²⁶ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222.

²⁷ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. I, ss. 48-306.

²⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. I, ss. 62-64.

Kalkaşendî'nin Mezheplere Dâir Kaynakları:

Kalkaşendî, mezheplere dair eserinde genel tarih kaynaklarının²⁹ dışında Eş'arî makâlât geleneğinin önemli eserlerinden Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinden yararlanmıştıdır.³⁰ Bununla birlikte mezheplerin alt gruplarına dair açıklamalar öncesinde ortak düşünceleri anlattığı bölümlerde Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin el-Fark beyne'l-Firak adlı eserinin etkisi dikkat çekmektedir.³¹ Bununla birlikte mezhepler hakkındaki diğer kaynaklarını onun sıkça kullandığı ve kaynakları içinde en çok dikkat çeken İbn Fazlullah el-Omerî (ö.749/1349)'nin Mesâlikü'l-Ebsâr ve et-Ta'rif bi Mustalahi's-Şerif adlı eserlerinden öğrenmekteyiz. El-Mesâlik yazıldığı dönem sonrası kaynakları etkileyen, ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahsedilen ansiklopedik bir eserdir. Diploması ilminin vazgeçilmez kaynakları arasında gösterilen el-Mesâlik, fiziki ve beşeri coğrafyaya ait bilgilerin yanı sıra hâl tercümeleri ile de dikkat çekmektedir. Kalkaşendî mezhepler hakkında vermiş olduğu bilgilerde bu esere atıflarda bulunmuştur.³² Yine Ömerî'ye ait olan et-'Tarif, Divânü'l-İnşâ'da çalışan kâtipleri ameli ve nazari bilgileri, Mısır ve Şam'da döneme ait örf ve adetleri, diplomatik yazışma kurallarını incelemesinin yanı sıra İslam mezheplerine dair bilgiler de vermektedir. Bu iki eser incelendiğinde makâlât geleneğine ait olan eserler ve kelam kaynaklarının yanı sıra başta Buhari (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in Sahih'leri³³ olmak üzere İmam Eş'arî (ö.324/935-36)'nin Makâlatü'l-İslamiyyin'³⁴ Ebu Muzaffer İsfereyîni (ö.471/1078)'nin et-Tebşîr fi'd-Dîn'i³⁵, Şehristânî (ö. 548/1153)'nin el-Milel'i³⁶ ile İbn Hazm (ö. 456/1064)'ın el-Fasl'i³⁷ dikkat çekmektedir. Bu kaynaklar değerlendirildiğinde Kalkaşendî'nin el-Mesâlik ve et-Ta'rif'ten hareketle eserinde mezhepleri değerlendirmede kullandığı kaynakların ağırlıklı olarak Eş'arî makâlât geleneğine ait olduğu görülmektedir.

Memlük topraklarında İslam Mezhepleri:

Ortaçağda devlet sınırları günümüzdeki gibi net çizgilerle ayrılmış değildi. Sınırlar daha çok fizikî coğrafya ve beşerî coğrafyanın imkânları ile tespit edilmekteydi. Bu bağlamda bir bölgede hutbenin kim adına okunduğu, vergilerin kim adına tahsil edildiği bile o bölgenin (şehir, köy vs.) hangi

²⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 239, 241.

³⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 226, 233,237.

³¹ Karşılaştırma İçin Bkz. Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, 13:222; Ebu Mansur Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhum*, nşr. Muhammed Osman el-Hişt, Kahire: Mektebetü İbn Sîna, 1988, ss. 74-78.

³² Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 238,245.

³³ İbn Fazluulah el-Ömerî, *Mesâikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Thk.Kamil Selman el-Cebûrî, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010, c. XXIII, s. 66, 68,69,83,90; Ömerî, *et-Ta'rif bi Mustalahi's-Şerif*, thk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988, s. 201 vd.

³⁴ el-Ömerî, *Mesâikü'l-Ebsâr*, c. XXIII, s. 91,97,107.

³⁵ el-Ömerî, *Mesâikü'l-Ebsâr*, c. XXIII, s. 71, 90, 100, 102.

³⁶ el-Ömerî, *Mesâikü'l-Ebsâr*, c. XXIII, s. 71,98.

³⁷ el-Ömerî, *Mesâikü'l-Ebsâr*, c. XXIII, s. 71,103.

ülkenin topraklarından olduğunu belirlemede bir kıstas olarak kabul edilmektedir. Eyyubî hanedanı sonrası Şam ve Mısır merkezli olmak üzere Hicaz, Yemen, Anadolu'nun bir kısmı, Musul ve Kuzey Afrika'da saltanat süren Memlûkler, Haçlı ve Moğol saldırıları karşısında İslam topraklarını savunmuş ve bu tehditleri ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde yazılan eserlerde daha çok ed-Devletü't-Türkiyye ismi ile anılan Memlûkler devleti, sultanlarının yetişme şekli ve irkî âdiyetine göre Bahrî/Türkî ve Burcî/Çerkez şeklinde³⁸ de kaynaklarda zikredilmektedir. Kalkaşendî bu dönemde yaşamış ve eserlerini telif etmiş bir müellif olarak, devletin resmi yazışmalarda kendi coğrafyasında itikadî ve siyasi İslam mezheplerini hangi bakış açısıyla değerlendirdiğinin ortaya çıkarılması önem taşımaktadır.

Kalkaşendî'ye göre Memlûk topraklarında yaşayan İslam mezhepleri üç ana mezheptir. Bu mezhepler Subhu'l-'Aşâ'da, Havâriç, Şia ve Kaderiyye şeklinde tasnif edilmiştir. Bu makalede, İslam düşünce tarihindeki izlerinin derinliği noktasından ve dini ve toplumsal tepkilerin ilk temsilcileri olmaları yanı sıra, İslam toplumlarında yaşanan krizlerin sonrasında görülen dışlayıcı ve tekfir edici söylemlerin ve tepki eylemlerinin düşünsel temellerini ifade etmede sıkça adı geçen³⁹ Hariciler, Kalkaşendî'nin bakış açısından hareketle incelenecektir.

Kalkaşendî'ye Göre Hariciler:

Kalkaşendî'ye göre Hâriciler, ilk olarak Hz. Ali birlikte hareket etmekte iken, daha sonra Sıffîn savaşında iki grup arasında hakem tayin edilmesi meselesinde Hz. Ali'ye muhalefet ederek, tahkime zorlayanlardır.⁴⁰ Muhalefetin şekli hakemin Ebû Musa Eş'arî olması hususunda daha da derinleşmiştir. Tahkimden sonraki görüşmelerin neticesinde Ebu Musa Eş'arînin Hz. Ali ve Muaviye'yi hal' ettiğine, ümmetin kendisine bir halife seçmesinin gerektiğine dair açıklamasının ardından Amr b. 'As'ın, Muaviye'yi yerinde ibkâ ederek Hz. Ali'nin görevinden hal' edilmesini kararını kabul ettiğini beyan etmesi sonrası Hâriciler, Tahkîm' e karşı çıkmışlardır. Bunundan sonra Hâriciler'in Tahkim'e razı oldukları ve yaptıkları tercihten dolayı pişman oldukları Sıffîn Savaşı'nda her iki tarafı tekfir ettiklerini kaydeden Kalkaşendî, onların "Lâ Hükme illellah ve Rasûlühü" şeklinde temerküz eden fikirlerinin neticesinde Hz. Ali'ye karşı çıktıkları için de "Havâriç" diye isimlendirildiklerini açıklar.⁴¹ Bununa birlikte Hâriciler'in dört bin kişi olduklarını, başlarında bir liderleri olmadan kendi başlarında hareket ettikle-

³⁸ Abâdî, Ahmed Muhtar; Kiyâmü Devleti'l-Memâlik'l-Ülâ fi Mısır ve's-Şâm, Beyrut: Darü'n -Nehdat'l-Arabiyye, 1987 s. 11; Kasım, Abduh Kasım; Asru Selâtni'l-Memâlik, Kahire: Dâru's-Şurûk, 1994, s. 9; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler* (1250-1517), 1.Basım, İstanbul: İsam Yayınları, 2015, s. 25,51.

³⁹ Büyükkara, Çağdaş İslami Akımlar, 3. Baskı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016, s. 74-75; Kadir Gömbeyaz, "Hâricilerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma", e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 2016, cilt: IX, sayı: 1, s. 86.

⁴⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XIII, s. 222.

⁴¹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fi Mâimî'l -Hilâfe*, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc 2.Baskı, Kuveyt: Matbaatü Hükümeti'l-Kuveyt, 1985, c. I, s.103.

rini Daha sonra Nehrevân' gittiklerini ifade etmektedir. Kalkaşendi bu noktada kimi mezhepler tarihi müelliflerince isimleri zikredilen Hâricî liderlerine temas etmemektedir. Örneğin el-Fark müellifi Abdülkâhir el-Bağdâdî, Hâricî liderlerin isimlerinden bahsetmiş, Harûra'ya toplanan Hâricîler'in başında Abdullah b. Kevvâ ve Şebes b. Rib'î gibi isimlerin bulunduğunu ve sayılarının oniki bin civarında olduğunu zikretmiştir.⁴² Bu noktada Kalkaşendî ilk haricilerin kimler olduklarına dair bilgi vermez. Ancak Hz. Ali'nin Bağdat'tan dört fersah uzaklıkta bulunan Nehrevân'da⁴³ Hâricîler'le savaştığını ve bu savaştan dokuz kişinin kurtulduğunu söylemektedir.⁴⁴ Bu noktada el-Bağdâdî'de de görüldüğü gibi bu savaştan kurtulanların dokuz kişi olduğunu, hangi bölgelere gittiklerini açıklayarak, bu bölgelerde ortaya çıkan Hâricîler'in ortaya çıkış sürecinin temellerini zikretmiştir. Kalkaşendî bu dokuz kişiden Umân, Kirmân, Sicistan ve Cezire bölgesine ikişer kişiyi gittiğini, bir kişinin de Yemen'e gittiğini ve bu bölgelerde bu düşüncenin ortaya çıktığını söylemektedir.⁴⁵

Kalkaşendî bu tarihi bilgileri zikrettikten sonra Hâricîler'in alt gruplarını anlatmaya başlamadan önce makâlât eserlerinde görülebileceği gibi, ilk olarak mezheplerin bütün mensuplarınca/gruplarınca kabul edilen müşterek görüşlerin anlatılmasını tercih etmiştir.⁴⁶ Bu bağlamda Kalkaşendî'ye göre Hâricî fırkaların görüşleri, Tahkîm'i kabul etmemek, Ali, Muaviye ve ahabını tekfir etmek, Kur'an'da tevili kabul etmemektir hatta onlar "Yusuf suresi Kur'an'dan bir sure değil sadece bir kıssadır, ve bu kıssayı Kur'an'a dâhil eden onda olmayan bir şeyi eklemiştir" görüşünü savunan aşırı grupları da zikreder. Siyasi düşüncelerinde Hâricîler'e göre Emevi saltanatı bir hilafet değil, zulüm düzenidir. Emeviler'in tahkim meselesi üzerine inşa ettikleri yargı ve diğer icrâî özellik taşıyan kararlar batıldır. Ayrıca Hâricîler, Ebu Musa ve Amr b. 'As'ın hakem meselesinde yanlış karar verdiklerini bunun neticesinde Muaviye ve ahabının haksız yere insanların mallarını ele geçirdiklerini ve insanların ırz ve namuslarını hiçe saydıklarını kabul etmektedirler.⁴⁷ Yine Kalkaşendî, Hâricîler'in itikadî konularda özellikle büyük günahlar konusunda sergilemiş oldukları tavırlardan da bahseder. O, Hâricîler'in büyük günah işleyenleri tekfir ettiğini söylemekle birlikte, bazı grupların ise küçük günahları ısrarcı bir şekilde işleyenleri de tekfir ettiklerini ayrıca ısrarcı olmadıkları takdirde mürtekebül-kebire'yi tekfir etmeyenlerin de bulunduğunu kaydetmiştir. Bu noktada insan öl-

⁴² Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark* s.74. Ayrıca bzk. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tebşîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkâti'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Alemül-Kütüb, 1983, s. 45.

⁴³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. IV, s. 336.

⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 77; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222.

⁴⁵ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 222.

⁴⁶ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin* ss. 86-87; el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 73; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, 7.Baskı, Beyrut: Darü'l-kütübil'l-imiyye, 2007, c. I, s. 106.

⁴⁷ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 223.

dürmenin büyük günah olmasına rağmen Hz. Ali'yi öldüren Abdurrahman İbn Mülcem'i tasvip ettiklerini, bu olayı ve failini kınayan, bu eylemin küfür olduğunu iddia edenleri - özellikle Şiîler'i- kınadıklarını da zikretmektedir.⁴⁸ Hâriciler'in özellikle kendilerine muhalif olarak gördükleri kişilere karşı işledikleri suikastlara temas eden müellif, Hâricîler'in, Katâme'nin Abdurrahman İbn Mülcem'le evlenmek için Hz. Ali'nin öldürülmesini mehirde şart koşmasını tasvip ettiklerini kaydetmiş olması dikkat çekmektedir.⁴⁹ Kalkaşendî, İslam tarihinde Hâricîler'in en orijinal kabul edilen fikirlerinden devlet başkanının Kureyş dışından hür veya köle olabilmesinin caiz olduğu, ayrıca imamın görevinden alınabilmesini onaylamaları gibi fikirlerinin olduğunu kitabında belirtmiştir.

Bu yaklaşımlarına rağmen Hâricîler'in imama muhalefet edeni hatalı kabul ederek kanlarını helal kabul etmelerine dair görüşlerinin olduğunu da zikretmiştir. Müellif, Hâricî gruplar arasındaki genel ve ortak düşünceleri zikretmekle birlikte, kimi görüşlerin bazı fırkalarda var olurken diğer bazı fırkalarda ise bulunmadığını söylemek suretiyle, toptancı bir yaklaşımdan kaçınmıştır. Genel olarak fırak ve makâlât müellifleri, Haricilerin gruplarını el-Muhakkimetü'l-ûlâ, Ezârika, Necedât, 'Acaride, Sufriyye ve İbadiyye ve bunların alt gruplarıyla birlikte yirmi bir ya da on sekiz şeklindeki tasnifleri kullanmamış olduğu görülmektedir.⁵⁰

Kalkaşendî'ye göre Hâricîler'den ilk ortaya çıkan fırka, sadece Tahkîm'i kabul etmeyen el-Muhakkimetü'l-ûlâ'dır.⁵¹ Bu isimlendirme hakkında Kalakeşendî herhangi bir açıklama yapmamıştır. Sadece haklarında zikredilen ilk isimlendirmeye temas etmiştir. Ona göre Hâricîler'in ikinci fırkası Ezârika'dır. Ezârika, Nafi' b. Ezrak'ın (65/685) taraftarları olup İbn Zübeyr'in imametini ilan ettiği dönemde Fâris ve Kirmân'da ortaya çıkmıştır. Kalkaşendî, İbn Zübeyr'in imametini tanıyan Mühelleb b. Ebu Sufre'nin (82/702) h.65'te Horosan valiliğine tayin edildiğini ve bölgede güçlü durumda olan Ezrakîler ile savaştığını kaydetmiş ancak Ezrakîler'in diğer siyasi faaliyetlerine temas etmemiştir.⁵² Bu kısa tarihi bilginin haricinde Ezârika'nın itikadi görüşlerini de ortaya koymaya çalışan müellif, Ezârika'nın kaade, takıyye ve tekfir konularına dair görüşlerini, muhaliflere karşı takındıkları tavır ve muhsan kişinin recmedilmemesi gibi hususları anlatmakla iktifa etmiştir.⁵³

Şubhu'l-a'sâ'da Hâricîler'in üçüncü grubu Necedât olarak zikredilmektedir. Necde b. Âmir'in (72/691) taraftarları, küçük günahlarda ısrarcı olan Müslümanları tekfir etmişlerdir. Ancak büyük günah işleyen fakat bu gü-

⁴⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 223.

⁴⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 223.

⁵⁰ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 72 vd.

⁵¹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 224.

⁵² Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. IV, s. 304; c. XIII, s. 224.

⁵³ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 224.

nahlarda ısrarcı olmayanları tekfir etmemişlerdir. Kalkaşendî, Necedat'ın Dârü't-takiyye yani muhaliflerle birlikte yaşanan yerde, zimme ve akit ehlinin canlarının ve mallarını helal kabul etmiş olduklarını da zikretmektedir. Necedât'ın güvenlik merkezli savunma refleksi ile alakalı olabilecek bu yaklaşımına dair bir açıklamaya temas etmeyen müellif, Necedât'ın takiiyyeyi kabul etmeyen kimselerden teberrî ettiklerini söylemektedir.⁵⁴ Kalkaşendî, bu fırkanın siyaset düşüncesinde önemli bir yer tutan "İmamsız bir toplum" u savunan ve modern çalışmalarda "İslam'ın Felsefî Anarşistleri" şeklinde anılmasına sebep olan bir düşüncüyü zikretmemiş olması dikkat çekicidir.⁵⁵

Kalkaşendî, Hâricî firkalardan Beyhesiyye hakkında ise onların Ebu Beyhes b. Hâlid'in (94/713) taraftarları olduğunu, temel itikadi görüşleri olarak nassla haram kılınanın dışında bir haramın olmadığını kabul ettiklerini söyler. Bunun yanı sıra siyaset düşüncesine dair görüşlerinin ise sultan veya imamın küfrü ile toplumun küfre düştüğünü savunduklarını söyleyerek özetler.⁵⁶

Diğer bir fırka olan Acârîde hakkında Kalkaşendî, onların Yusuf sûresinin bir kıssa olduğunu, Kur'an'dan sayılamayacağını iddia etmekte olduklarını zikretmektedir. Bu görüşlerinden dolayı kimi fırak müelliflerince İslam dışı topluluklardan sayılmasına rağmen⁵⁷ Kalkaşendî, onları Ehl-i bid'at olarak kabul etmiştir. Ayrıca Acârîde, henüz bülûğ çağına ulaşmamış çocuklardan teberrî etmeyi ancak bülûğ çağına ulaştıktan sonra İslam'ın tebliğ edilmesi fikrini savunmaktadırlar.⁵⁸

Meymûniyye fırkasına da temas eden Kalkaşendî, onların insanın fiillerinde hayrı dileğini şerri murat etmediğini söylediklerini, Nisa4/24 ayetinin ümmet tarafından yanlış anlaşıldığını bilakis bazı yakınlarla nikâhın caiz olduğunu savunduklarını kaydetmiştir.⁵⁹

Kalkaşendî, Hâricî firkalardan İbâdiyye'yi coğrafi olarak yaşamış oldukları bölgelere de temas ederek anlatmıştır. Ona göre Uman bölgesinde ilk olarak Nehrevân'dan kurtulan iki Hâricî davetçinin davetleriyle başlayan İbâdî fikirler daha sonra Kuzey Afrika ve Mağrib bölgesine yayılmıştır. Bu coğrafyada Sicilmâse ve Sebt şehirlerinde Berberî kabileler içerisinde hızla yayılmış olan İbâdî fikirler⁶⁰ daha sonra özellikle Eşârî düşüncüyü bu bölgeye getiren İbn Tumert ve onun kurduğu Muvahhidûn döneminde gücünü

⁵⁴ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 224.

⁵⁵ Necedât ve diğer Hâricî gruplar hakkında kendi kaynaklarına dayalı modern araştırmalarda temas edilen değerlendirmeler için bkz. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 1. Basım, Samsun: Etüt Yayınları, 2008, s. 120 vd.

⁵⁶ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 225.

⁵⁷ Mustafa Öz, "Acârîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), c. I s. 318, 319.

⁵⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 225.

⁵⁹ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 225.

⁶⁰ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. V, s. 163,167.

kaybetmiş olduğunu kaydetmektedir.⁶¹ Kalkaşendî, Hâricî grupların ortak fikirlerini ilk olarak zikretmiş olmasından dolayı ittifak edilen hususlardan bahsetmeksizin bu fırkanın diğerlerinden belirgin bir şekilde farklılaştığı nimet-i küfür ve dâr-ü tevhid/dâr-ü bağy kavramlarını⁶² dile getirmektedir. İbâdiyye, Mürtekibü'l-kebîre'nin şirk durumunda olmadığını ancak nimetlerin karşısında günah işlemekle isyana düştükleri için nimet-i küfür durumunda olduklarını söylemektedir. Yine İbâdîlerin kendi muhaliflerinin yaşamış oldukları bölgeleri Dârü't-Tevhid, yalnızca siyasi iktidarı elinde tutan sultanın ve ordularının yaşadığı topraklar hakkında Dar-ü'l-Bağy görüşünü savunduklarını kaydetmiştir.⁶³

Müellif, Hâricî gruplardan Se'âlibe'nin bir kimsenin velayeti altında henüz bülûğ çağına ulaşmayan çocukların imanı hakkında konuşmaktan teberrî etmeyi kabul ettiklerini zikretmektedir. Kalkaşendî'nin Hâricî fırkalardan son olarak zikrettiği fırka Sufriyye fırkasıdır. Sufriyye'nin Kuzey Afrika ve Mağrib bölgelerinde Berberî kabileler ve Miknâse halkı arasında yayıldığını ayrıca Sicilmâse ve çok önemli bir şehir olan Sebt halkının "Sufriyye'nin dini ile tedeyyün ettiklerini" dile getirmektedir.⁶⁴ Bunun yanı sıra Sufriyye'nin Kur'an'da hakkında had cezası belli büyük günahları(zina gibi) işleyen kişilerin tekfir edilemeyeceğini ancak hakkında hüküm bulunmayan örneğin "namazı terk eden kişinin cezası" gibi konularda ise kişinin tekfir edileceğine dair görüşlerini kaydetmektedir.⁶⁵

Resmî Din ve Mezhep Politikasının Ortaya Çıktığı Mekân olarak Mahkemeler:

Kalkaşendî'nin itikadî mezheplere dair verdiği bilgilerdeki tasnife dair yaklaşımın merkezinde Fazlullah el-Ömerî, İnşâ sanatına dair yazmış olduğu et-Ta'rîf isimli eserin mezheplere dair vermiş olduğu bilgilerin olduğunu görmekteyiz. Divânü'l-İnşâ, devletin resmi din söyleminin emir ve fermanlara yansıdığı, resmi atamaların, azledilmelerin ya da siyasî, dinî ve askerî kararların düzenlenmesinde takip edilecek usulü gösteriyor olması resmî din tasavvurunun, tarihi süreçte nasıl şekillendiğini gösterdiği kadar daha sonraki sürece yön verme noktasında hangi anlayışın etkin olduğunun da görülebileceği bir kurumdur. Bu noktada resmî din söylemi, gerek Ömerî'nin et-Ta'rîf gerekse Kalakşendî'nin Şubhu'l-a'sâ'sında görülebileceği gibi, mezhepleri itikadî ve siyasi görüşlerinin değerlendirilmesinden daha çok, toplumda ortaya çıkan hukukî/fikhî olayların ışığında değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla, toplumda bir hukukî davada taraf olması muhtemel olmayan mezhepler Kalkaşendî'nin temas etmemiş olması, konuyu sadece makâlât merkezinde değerlendirmemiş olduğunu göstermektedir.

⁶¹ Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, c. V, s. 167,191; c. VI, s. 51.

⁶² Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, c. XIII, s. 225.

⁶³ Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, c. XIII, s. 225.

⁶⁴ Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, c. V, s. 159, 163,167.

⁶⁵ Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, c. XIII, s. 225.

Bu sebepler Kalkaşendî, Hâricî firkalardan toplam dokuz grup zikretmiştir. Kısmen de olsa Memlûk topraklarında yaşayan Hâricîlerin hangi bölgelerde bulunduğunu zikretmiş ve hukukî davalara konu olabilecek muhatapların itikadî ve siyasi düşüncesine göre, siyasi iktidarın temellerini oluşturan tarih ve din tasavvurlarının görülebileceği “yemin” metinleri inşâ etmiştir. Bu bağlamda Kalkaşendî, mahkemelerde Hâricîlerin yeminlerinin nasıl olacağını kaydetmiştir. Örneğin bir Hâricî leyhte ve aleyte herhangi bir meselede yemin etmesi gerektiğinde genel olarak Ehl-i Sünnet olan kişilerin yemin metnine uygun olmakla beraber⁶⁶ ilave olarak:

“ *Ben Tahkîm'in caiz olduğunu kabul ettim ve Sıffin'de iki grubunda kararlarını tasvip ettim. Cevr/zulüm ehlinin hükümlerine kendi rızamla itaat ettim ve Kur'an hakkında tevîl ile Kur'anda olmayanı da ona idhal ettim.*⁶⁷ *Ümeyyəoğullarının emaretinin/devletinin ve vermiş oldukları kararların hak olduğunu; Amr b. As'ın kararında isabet ettiğini fakat Ebu Musa Eş'arî'nin de hata etmediğini kabul ettim. Haksız yere canları ve malları helal kabul ettiğimi ve böylece küçük ve büyük günahları irtikâp ettim. Allah'a günahlarımla ulaşacağım. Ayrıca Abdurrahman İbn Mülcem yapıp ettiği şey küfürdür ve Harice'yi öldüren de günahkârdır. Ben, Katame'nin işinden beriyim. Ben Hâricî reislerine itaatten ayrıldım ve hilafetin Kureş'in dışında olabileceği görüşünü de inkâr ettim ve ben kılıcımı, mızrağımı Muhtiînin/günahkârların kanları ile sulamayacağım.” ifadeleriyle mahkemede yemin etmesi gerektiğini bildirmektedir.⁶⁸*

Yemin metninde de görüleceği gibi resmi din söyleminin dışında bir yemin mahkemede veya yemine ihtiyaç duyulan konularda geçersiz kabul edilmektedir. Dahası muhalif görüşü dile getirmeksizin böyle bir düşüncenin sahibi olmak bile problem oluşturmaktadır. Yemin metninin bu şekilde yazılmış olması ve Ehl-i bid'at kabul edilen bir kimse tarafından dile getirilmesi ile iktidarlar neyi hedeflemektedirler sorusu ve cevabı çalışmamız açısından önemlidir. Kanaatimizce resmi din söyleminin temsilcileri veya taraftarları böyle bir durumda, muhalif düşünce sahibinin fikrinden, inancından ya da siyasi tavırlarından dönmeyeceğini bilmektedirler. Buna rağmen böyle bir yola başvurmalarının bir sebebi olmalıdır. Eğer siyasi otoritenin kendi dışında farklılıkları kabul etmemesi gibi bir ihtimali kabul etmiş olsak, bu takdirde dönemin siyasi ve askeri yapısını düşündüğümüzde böyle bir çözüme ihtiyaç olmadan da otoritenin muhalif itikadî ve siyasi tasavvurları askerî yöntemlerle bastırması gayet kolay bir çözüm olabilirdi. Ancak fıkıh kaynaklarında da görüleceği⁶⁹ gibi, Gulât firkalardan sayılan⁷⁰

⁶⁶ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 225.

⁶⁷ Nisa4/24 ayetinin ümmet tarafından yanlış anlaşıldığını bilakis bazı yakınlarla nikâhın caiz olduğunu savunduklarını söyleyen Meymûniyye gruplarının sözüne binaen bu sözün yanlış olduğunu kabul eden bir itiraf açıklaması olarak zikredilmiştir.

⁶⁸ Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, c. XIII, s. 226.

⁶⁹ Örnek olarak bkz.

ve muhaliflerine karşı yalan şahitlik yapılabileceğini savunan Hattâbiyye fırkası⁷¹ haricindeki Ehl-i bid'at in şahitlikleri kabul edilmiştir. Buna rağmen Kalkaşendî'nin kaydetmiş olduğu metin, ehl-i bid'atın şahadetlerinin kabul edilmesini, inançlarından vazgeçmelerine bağlamakta, böylece fıkıh hükümleri geçersiz bir hale getirmektedir. Fıkıh kapsamında değerlendirildiğinde caiz olan bir uygulamanın fıkıhın diğer bir başlığı olan "yemin" bahsinde, siyasi iktidarın karşıt din tasavvurunu kabul etmeyen bir uygulamayı tercih etmesi, fıkıhın ötesine geçerek, aslında mevcut söylemi ve din tasavvurunu pekiştirmenin yanı sıra "öteki" durumunda olan Ehl-i bid'at 'in direncini kırmak, tahakküm gücüyle muhalif düşüncenin dönüşümünü sağlamaya yönelik bir çabadır. Zira söylem, sadece yazılı metinlerle inşâ edilmeyecek, pratik uygulamalarla ve kurumlarla desteklenmek durumunda olan bir kurgudur.⁷² Bu bağlamda herhangi bir söylemin ve arka planını oluşturan tasavvurun, yazılı metinlerle birlikte devleti temsil eden kurumlarda ve pratiklerde desteklenmesi, İslam tarihi boyunca siyasi otoritenin askeri ve politik uygulamalarıyla varlığını kaybetmeyen fırkaların, toplumun dışına itilmeden bizatihi toplum içindeki pratiklerle direncinin kırılmayı hedeflemiş olabilir.

Sonuç

Kalkaşendî resmî din söyleminin itikadî boyutunu ortaya koyan bir eser olan Subhu'l-Aşa'da, kendisinden önce kaleme alınmış olan mezhepler tarihi yazarlarının değinmediği konulara temas etmiştir. Genel olarak Eş'arî makâlât geleneği çerçevesinde mezhepleri değerlendiren Kalkaşendî, bu kaynaklardan istifade etmekle birlikte, beşerî coğrafyanın imkânları ile şekilde konuya yaklaşmış, İslam mezheplerinden Ehl-i Bid'at kabul edilen grupların Memlûk topraklarında taraftarı olanların isimlerini zikretmiştir. Bu yaklaşımdan hareketle Kalkaşendî'nin, temel makâlât ve fırak edebiyatı eserlerinin ortaya koymuş olduğu düşünce ve eğilimler ile gerçeklik arasındaki kırılmayı fark etmiş ; yaşanan sosyal gerçekliğin şartları çerçevesinde şekillenen bir tasnifi tercih etmiş olduğu söylenebilir. O, toplumda yaşanması muhtemel olaylarda ve mahkemelerde gerçekleşecek muhake-mede Hâriciler'in yeminlerinin hangi şartlar altında kabul edileceğinin verdiği yemin metni ile ortaya koymuştur. Ayrıca Kalkaşendî tarihi bilginin yaşanan pratik sorunlarda çözüm odaklı kullanılacak olanlarını kaydetmiş, böylece resmî Sünnî yaklaşımı kalıcı hale getirecek yazışma örneklerini vermiştir. Bu bağlamda elimizdeki metin, devletin bürokratik yapısının Sünnî anlayışının hangi çerçevede şekillendiğini gösterdiği gibi, Ehl-i Bid'at karşındaki pratik tavrının da yönünü ortaya koymaktadır.

⁷⁰ Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyin, s. 28; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 218; Şehristânî, *El-Milel*, c. 1, s. 183; Aytekin Şenzybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedî ve Hattabiyye Fırkası", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 15/1(2015): 101.

⁷¹ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 218.

⁷² Derek Layder, *Sosyal Teoriye Giriş*, çev., Ümit Tatlıcan, İstanbul: Küre Yayınları, 2010, s. 143.

Kaynakça

Abâdî, Ahmed Muhtar, Kıyâmü Devleti'l-Memâlîki'l-Ülâ fî Mısır ve Ş-Şâm, Beyrut: Darü'n -Nehdati'l-Arabiyye, 1987.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlûkler* (1250-1517), 1.Basım, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Bosworth, C.E., "al-Ğalkaşhandî, " The Encyclopadia of Islam, New Edition, Leiden; Brill, 1997, IV, ss. 209-511.

Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, ss. 441-491.

_____, *Çağdaş İslami Akımlar*, 3. Baskı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

el-Bağdâdî, Abdülkâhir, el-Fark beyne'l-fırak, Tahk.,: M.Osman el-Hişt, Kahire: Mektbetü İbn Sina, 1988.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen, Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn, tahk. Hellmut Ritter, 1980.

el-İsferâyinî, Ebu'l-Muzaffer, et-Tebisîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkâti'n-Nâciyeti anî'l-Fıraki'l-Hâlikîn, tahk., Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1983.

el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ I-XVII, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1922.

_____, Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe* I-III, nşr. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc 2.Baskı, Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti'l-Kuveyt, 1985.

el-Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* I-VIII, nşr. Muhammed Abdüladir Atâ,1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1998.

el-Ömerî, et-Ta'rîf bi Mustalahi's-Şerîf, Tahk., M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

el-Ömerî, İbn Fazlullah, Mesâikü'l-Ebsâr fî Memâlîki'l-Emsâr I-XXVII, Tahk., Kamil Selman el-Cebûrî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

es-Sehâvî, Muhammed b. Şemsüddin, *ed-Ğav'ü'l-lâmi' li ehli'l-ğarni't-tâsi' I-XII*, 1. Baskı, Beyrut: Dârü'l-cîl, 1992.

eş-Sehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal I-III*, nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, 7.Baskı, Beyrut: Darü'l-kütübil'ilmîyye, 2007.